

WB Board Class 12 Sanskrit Question Paper with Solutions(Memory Based)

Time Allowed :3 Hours

Maximum Marks :100

Total questions :35

General Instructions

Note :

1. सभी प्रश्न अनिवार्य हैं ।
2. कैलकुलेटर का उपयोग वर्जित है ।
3. प्रश्नों के दाईं ओर दिए गए अंक पूर्ण अंक दर्शाते हैं ।
4. बहुविकल्पीय प्रश्नों (प्रश्न संख्या 1(ए)) के मामले में केवल पहले प्रयास का मूल्यांकन किया जाएगा और उसी के लिए अंक दिए जाएंगे ।
5. प्रत्येक बहुविकल्पीय प्रश्न के लिए, उपप्रश्न संख्या सहित सही विकल्प (A), (B), (C) या (D) को उत्तर के रूप में लिखना है ।
उदाहरण के लिए : (i) (A), (ii) (B), (iii) (C)
6. जहां भी आवश्यक हो, वैज्ञानिक रूप से सही और लेबलयुक्त आरेख बनाए जाने चाहिए ।

1. आर्यावर्त-स्वर्गयोः तुलनां कुरुत ।

Correct Answer : आर्यावर्तः स्वर्गात् अपि श्रेष्ठः इति भावः ।

Solution : Concept : एषः प्रश्नः तुलनात्मक-प्रश्नः अस्ति । अत्र आर्यावर्तस्य (भारतभूमेः) स्वर्गस्य च मध्ये तुलना अपेक्षयते । संस्कृतसाहित्ये विशेषतः नीतिग्रन्थेषु भारतभूमिः कर्मभूमिः इति, स्वर्गः तु केवलं भोगभूमिः इति दृष्टिः प्राप्यते । अतः गुणदोषविचारेण आर्यावर्तस्य श्रेष्ठता निरूपणीया ।

Step 1 : स्वर्गस्य स्वरूपम् स्वर्गः देवतानां निवासस्थानम् अस्ति । तत्र दुःखाभावः, ऐश्वर्यसमृद्धिः, दिव्यभोगाः च सन्ति । किन्तु स्वर्गे केवलं पुण्यफलभोगः भवति, न तु नूतनकर्मसाधना । अतः स्वर्गः भोगभूमिः इति कथ्यते ।

Step 2 : आर्यावर्तस्य स्वरूपम् आर्यावर्तः मानवजीवनस्य श्रेष्ठा भूमिः मन्यते । अत्र धर्मपालनम्,

यज्ञदानतपः, संस्काराः, वेदाध्ययनम्, मोक्षमार्गसाधना च सम्भवति । अतः एषा कर्मभूमिः इति प्रसिद्धा ।

Step 3 : तुलनात्मकदृष्टिः

- स्वर्गे केवलं भोगः, आर्यावर्त्ते कर्मसाधना ।
- स्वर्गे पुनर्जन्मनिवारणं न निश्चितम्, आर्यावर्त्ते मोक्षप्राप्तिः सम्भवति ।
- स्वर्गसुखं क्षणिकम्, आर्यावर्त्ते धर्मजीवनं चिरस्थायीफलप्रदम् ।

Conclusion : एतेन स्पष्टं भवति यत् आर्यावर्त्तः स्वर्गात् अपि श्रेष्ठः अस्ति । स्वर्गे केवलं भोगाः, किन्तु आर्यावर्त्ते धर्मकर्मणां साधनया मोक्षप्राप्तिः सम्भवति । अतः आर्यावर्त्तस्य महत्त्वं अधिकं मन्यते ।

Quick Tip

संस्कृत-तुलनात्मक-प्रश्नेषु — पहिले उभयोः स्वरूपं लिखेत्, ततः गुणदोषतुलना कृत्वा अन्ते स्पष्टं निष्कर्षं दद्यात् ।

2. त्रिविक्रमभट्टेन वर्णितस्य आर्यावर्त्तस्य प्राकृतिकं सौन्दर्यं लिखत ।

Correct Answer : त्रिविक्रमभट्टेन आर्यावर्त्तस्य नदीनां, पर्वतानां, वनानां, सरोवराणां च मनोहरं प्राकृतिकसौन्दर्यं वर्णितम् ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः वर्णनात्मकः अस्ति । त्रिविक्रमभट्टेन आर्यावर्त्तस्य प्राकृतिकवैभवं काव्यात्मकशैलीया वर्णितम् । अत्र प्राकृतिसौन्दर्यस्य विविधाः पक्षाः — नद्यः, पर्वताः, वनानि, पुष्पसुगन्धः, शस्यश्यामला भूमि च — उल्लेखनीयाः सन्ति ।

Step 1 : नदीनां सौन्दर्यम् आर्यावर्त्ते गङ्गा-यमुना-सरस्वतीप्रभृतयः पवित्राः नद्यः वहन्ति । एताः न केवलं जीवनदायिन्यः, अपि तु पावनत्वस्य प्रतीकाः अपि सन्ति । नदीनां स्वच्छप्रवाहः भूमेः शोभां वर्धयति ।

Step 2 : पर्वतानां महिमा हिमालयादयः उन्नताः पर्वताः आर्यावर्त्तस्य गौरवं वर्धयन्ति । एते शीतलवायून्, औषधिसम्पदं, रमणीयदृश्यं च ददति । पर्वतश्रेणयः प्रकृतेः स्थैर्यं सौन्दर्यं च प्रदर्शयन्ति ।

Step 3 : वनानि उद्यानानि च आर्यावर्त्तस्य वनानि विविधवृक्षलताभिः समृद्धानि सन्ति । पुष्पितवनानि, फलवन्तः वृक्षाः, मधुरगायनयुक्ताः पक्षिणः च तस्य रमणीयतां वर्धयन्ति ।

Step 4 : शस्यश्यामला भूमि उर्वरा भूमि हरितशस्यैः आच्छादिता दृश्यते । कृषिसम्पन्नता, धान्यसमृद्धिः, प्राकृतिसौम्यता च आर्यावर्त्तस्य विशेषलक्षणम् अस्ति ।

Conclusion : एवं त्रिविक्रमभट्टेन आर्यावर्तस्य प्राकृतिकं सौन्दर्यं बहुविधेन वर्णितम् । नद्यः, पर्वताः, वनानि, हरिता भूमि च मिलित्वा आर्यावर्तं रमणीयं पवित्ुरं च दर्शयन्ति ।

Quick Tip

संस्कृत-वर्णनात्मक-प्रश्नेषु — मुख्यविषयं प्रथमं निर्दिशेत्, ततः उपविषयैः (नदी, पर्वत, वन इत्यादि) क्रमबद्धं वर्णनं कृत्वा अन्ते संक्षिप्तं निष्कर्षं लिखेत् ।

3. ओलिवर्वा-कश्यपयोः आर्थिकस्थितिं वर्णयत ।

Correct Answer : ओलिवर्वः निर्धनः किन्तु संतुष्टः आसीत्, कश्यपः तु धनवान् अपि लोभी असंतुष्टश्च आसीत् ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः तुलनात्मक-वर्णनात्मकः अस्ति । अत्र ओलिवर्वस्य कश्यपस्य च आर्थिकस्थितेः वर्णनं अपेक्षितम् । कथायां उभयोः जीवनदृष्टेः माध्यमेन धनस्य यथार्थमूल्यं प्रदर्श्यते — संतोषः एव वास्तविकं धनम् इति ।

Step 1 : ओलिवर्वस्य आर्थिकस्थितिः ओलिवर्वः आर्थिकदृष्ट्या निर्धनः आसीत् । तस्य समीपे धनसम्पत्तिः अल्पा आसीत्, साधारणजीवनं च सः यापयति स्म । तथापि सः श्रमेण जीवनं निर्वहन् सन्तुष्टः, प्रसन्नचित्तः च आसीत् । तस्य कृते संतोषः एव महत्तमं धनम् आसीत् ।

Step 2 : कश्यपस्य आर्थिकस्थितिः कश्यपः बहुधनसम्पन्नः आसीत् । तस्य गृहे वित्तवैभवं, वस्तुसम्पत्तिः, ऐश्वर्यं च पर्याप्तं आसीत् । किन्तु सः लोभी, असंतुष्टः, सदैव अधिकधनलालसया पीडितः च आसीत् । अतः धनसमृद्धौ अपि तस्य जीवनं सुखरहितं आसीत् ।

Step 3 : तुलनात्मकदृष्टिः

- ओलिवर्वः निर्धनः सन् अपि सुखी आसीत् ।
- कश्यपः धनवान् सन् अपि दुःखी आसीत् ।
- ओलिवर्वस्य जीवनं संतोषप्रधानम्, कश्यपस्य तु लोभप्रधानम् ।

Conclusion : एतेन ज्ञायते यत् वास्तविकसुखं धनसम्पत्तौ नास्ति, अपि तु संतोषे एव अस्ति । ओलिवर्वः अल्पधनेन अपि सुखी आसीत्, कश्यपः बहुधनेन अपि असुखी आसीत् ।

Quick Tip

संस्कृत-कथाविषयक-प्रश्नेषु — पात्रयोः पृथक् वर्णनं कृत्वा अन्ते नैतिकसन्देशं अवश्यं लिखेत् ।

4. 'द्वारं विवृतं' मन्त्रस्य महत्त्वं लिखत ।

Correct Answer : 'द्वारं विवृतं' मन्त्रः ज्ञानस्य, सदाचारस्य, आध्यात्मिकप्रबोधनस्य च द्वारोद्घाटनस्य प्रतीकः अस्ति ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः व्याख्यानात्मकः अस्ति । 'द्वारं विवृतम्' इति मन्त्रः प्रतीकात्मकः वाक्यांशः अस्ति, यस्य माध्यमेन अज्ञानतिमिरात् ज्ञानप्रकाशस्य प्रति गमनं सूच्यते । अत्र आध्यात्मिक, नैतिक, शैक्षिक च महत्त्वं विवेचनीयम् ।

Step 1 : आध्यात्मिकार्थः 'द्वारं विवृतम्' इति वाक्येन आत्मोन्नतेः मार्गः उद्घाटितः इति बोध्यते । अज्ञानरूपं तमः दूरं कृत्वा ज्ञानरूपः प्रकाशः जीवनं आलोकयति । एषः मन्त्रः आत्मबोधस्य, मोक्षमार्गस्य च प्रतीकः अस्ति ।

Step 2 : नैतिकमहत्त्वम् एषः मन्त्रः सत्यमार्गे प्रवृत्तेः प्रेरणां ददाति । यदा मनुष्यः सदाचारं, विनयं, करुणं च स्वीकरोति, तदा तस्य जीवनस्य सफलताद्वारं उद्घाट्यते । अतः एषः नैतिकजागरणस्य सन्देशं वहति ।

Step 3 : शैक्षिकदृष्टिः शिक्षाक्षेत्रे अपि अस्य मन्त्रस्य महत्त्वं अस्ति । ज्ञानप्राप्त्या मनुष्यस्य बुद्धिः विकसिता भवति, जीवनस्य नूतनाः अवसराः उद्घाट्यन्ते । 'द्वारं विवृतम्' इति ज्ञानस्य अमूल्यतां दर्शयति ।

Conclusion : अतः 'द्वारं विवृतम्' मन्त्रः बहुमूल्यः सन्देशः ददाति — ज्ञानं, सदाचारः, आत्मजागरणं च जीवनस्य सफलतायां द्वाराणि उद्घाटयन्ति । एषः मन्त्रः मनुष्यं प्रबुद्धजीवनस्य प्रति प्रेरयति ।

Quick Tip

संस्कृत-व्याख्यानात्मक-प्रश्नेषु — मन्त्रस्य प्रतीकात्मकं अर्थं, तस्य विविधदृष्टिभिः (आध्यात्मिक, नैतिक, शैक्षिक) विवेचनं कृत्वा अन्ते समाहाररूपेण निष्कर्षं दद्यात् ।

5. शङ्कराचार्यमतेन गङ्गायाः महत्त्वं वर्णयत ।

Correct Answer : शङ्कराचार्यमते गङ्गा पावनी, मोक्षप्रदा, पापनाशिनी च मता अस्ति । सा आध्यात्मिकशुद्धेः प्रतीका इति निरूपिता ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः व्याख्यानात्मकः अस्ति । आदि शङ्कराचार्यः गङ्गायाः महत्त्वं केवलं भौतिकनद्याः रूपेण न, अपि तु आध्यात्मिकदृष्ट्या विवेचयति । तस्य स्तोत्रेषु (विशेषतः गङ्गाष्टके) गङ्गा दिव्यपावनशक्तिरूपेण वर्णिता ।

Step 1 : पावनत्वम् शङ्कराचार्यस्य मतानुसारं गङ्गा सर्वपापहरिणी अस्ति । तस्य जलस्पर्शेन, दर्शनमात्रेण वा, मनुष्यस्य अन्तःकरणशुद्धिः भवति । अतः सा 'पावनी' इति प्रसिद्धा ।

Step 2 : मोक्षप्रदात्री शङ्कराचार्यः गङ्गां मोक्षमार्गस्य साधिका मन्यते । गङ्गातटे साधनया, जपध्यानादिना, जीवः जन्ममरणचक्रात् मुक्तिं प्राप्नोति । अतः गङ्गा मोक्षप्रदा इति कथ्यते ।

Step 3 : आध्यात्मिकप्रतीकत्वम् गङ्गा केवलं नदी न, किन्तु ब्रह्मविद्याया प्रतीका अपि अस्ति । यथा गङ्गा निरन्तरं प्रवहति, तथा ब्रह्मज्ञानं अपि जीवनं पावनं करोति । एषा आत्मशुद्धेः, वैराग्यस्य, भक्तेः च प्रतीकत्वेन दृष्टा ।

Step 4 : भक्तिभावः शङ्कराचार्यस्य स्तोत्रेषु गङ्गायाः प्रति गाढा भक्तिः दृश्यते । सः तां जननीवत् सम्बोधयति, यत् सा संसारसागरात् उद्धारिणी अस्ति ।

Conclusion : एवं शङ्कराचार्यमते गङ्गा केवलं भौतिकनदी न, अपि तु पावनी, मोक्षप्रदा, आध्यात्मिकशुद्धेः दिव्यप्रतीका च अस्ति । तस्या महत्त्वं धार्मिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यधिकम् अस्ति ।

Quick Tip

आचार्यमतानुसार-प्रश्नेषु — प्रथमं तस्य दृष्टिकोणं निर्दिशेत्, ततः प्रमुखगुणान् (पावनता, मोक्षप्रदानम् इत्यादि) क्रमशः लिखेत्, अन्ते समाहारात्मकं निष्कर्षं दद्यात् ।

6. "त्वन्मज्जनतः किं न स्यात्" — अस्याः पङ्क्तेः भावार्थं लिखत ।

Correct Answer : त्वयि स्नानं कृत्वा सर्वपापक्षयः, शुद्धिः, मोक्षप्राप्तिः च सम्भवति — तव महिमा अपरिमिता इति भावः ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः भावार्थ-लेखनसम्बद्धः अस्ति । 'त्वन्मज्जनतः किं न स्यात्' इति पङ्क्तिः भक्तिपरकप्रसङ्गे प्रयुक्ता अस्ति, विशेषतः गङ्गामहिम्नि । अत्र भक्तः गङ्गायाः महत्त्वं स्तुत्यरूपेण व्यक्तुं इच्छति । अतः सरलभाषया तस्य भावः लिखनीयः ।

Step 1 : पदच्छेदार्थः

- त्वन्मज्जनतः = तव (गङ्गायाः) जले स्नानं कृत्वा
- किं न स्यात् = किम् न सम्भवति ? (अर्थात् सर्वं सम्भवति)

Step 2 : भावव्याख्या कविः गङ्गायाः स्तुतिं कुर्वन् वदति यत् — हे देवि ! तव पवित्रजले स्नानं कृत्वा मनुष्यस्य जीवनं पूर्णतया परिवर्तते । तस्य पापानि नश्यन्ति, चित्तशुद्धिः भवति, पुण्यवृद्धिः जायते, मोक्षमार्गः अपि सुलभः भवति ।

Step 3 : अन्तर्निहितभावः एषा पङ्क्तिः गङ्गायाः अपरिमितमहिमानं दर्शयति । गङ्गास्नानस्य फलम् अनन्तम् अस्ति, यत् सर्वदुःखनाशकं, आत्मशुद्धिप्रदं, आध्यात्मिककल्याणकरं च अस्ति । अतः कविः आश्चर्यभावेन पृच्छति — “तव मज्जनात् किम् न स्यात् ?” ।

Conclusion : अतः अस्याः पङ्क्तेः भावार्थः — गङ्गायाः पवित्रजले स्नानं कृत्वा सर्वपापक्षयः, अन्तः-करणशुद्धिः, पुण्यप्राप्तिः, मोक्षलाभः च भवति । तस्या महिमा अनन्ता इति सूचितम् ।

Quick Tip

भावार्थ-लेखनसमये — पदच्छेदं कृत्वा सरलभाषया मुख्यभावं लिखेत्, अतिशयालंकारं त्यक्त्वा स्पष्टं, संक्षिप्तं, भावप्रधानं उत्तरं दद्यात् ।

7. राज्ञः इन्द्रवर्मणः चरित्रचित्रणं कुरुत ।

Correct Answer : राजा इन्द्रवर्मा धर्मनिष्ठः, प्रजावत्सलः, न्यायप्रियः, दूरदर्शी च आदर्शराजा आसीत् ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः चरित्रचित्रणात्मकः अस्ति । अत्र राज्ञः इन्द्रवर्मणः गुणानां, स्वभावस्य, शासनशैलीस्य च वर्णनं अपेक्षितम् । चरित्रचित्रणे तस्य प्रमुखगुणाः, प्रजाप्रति व्यवहारः, नैतिकदृष्टिः च स्पष्टतया निरूपणीयाः ।

Step 1 : धर्मनिष्ठता राजा इन्द्रवर्मा धर्मपरायणः आसीत् । सः सर्वकार्येषु धर्ममार्गं अनुसरति स्म । तस्य निर्णयाः शास्त्रसम्मतः, न्यायाधारिताः च आसन् । अतः सः आदर्शराजा इति मान्यते ।

Step 2 : प्रजावत्सलता सः स्वप्रजां पुत्रवत् पालयति स्म । प्रजाजनानां सुखदुःखेषु सहभागिता तस्य विशेषता आसीत् । तेषां कल्याणाय सदा तत्परः आसीत्, अतः प्रजाः अपि तं स्नेहेन स्मरन्ति स्म ।

Step 3 : न्यायप्रियता इन्द्रवर्मा न्यायप्रियः आसीत् । सः पक्षपातं विना न्यायं ददाति स्म । दुष्टानां दण्डनं, सज्जनानां संरक्षणं च तस्य शासनस्य आधारः आसीत् ।

Step 4 : दूरदर्शिता तथा नेतृत्वम् सः दूरदर्शी, विवेकी च आसीत् । राज्यस्य उन्नत्यर्थं योजनाः निर्माय, शान्तिसम्पन्नं प्रशासनं च स्थापयति स्म । तस्य नेतृत्वे राज्ये समृद्धिः, शान्तिः, सुव्यवस्था च आसीत् ।

Conclusion : एवं राजा इन्द्रवर्मा सर्वगुणसम्पन्नः आदर्शराजा आसीत् । धर्मनिष्ठा, न्यायप्रियता, प्रजावत्सलता, दूरदर्शिता च तस्य चरित्रस्य मुख्याः आधाराः आसन् । तेन सः स्मरणीयः महान् नृपः इति कथ्यते ।

Quick Tip

चरित्रचित्रण-प्रश्नेषु — पात्रस्य 3-4 मुख्यगुणान् शीर्षकवत् लिखेत्, प्रत्येकस्य संक्षिप्तव्याख्या कृत्वा अन्ते समाहारात्मकं निष्कर्षं दद्यात् ।

8. 'वासन्तिकस्वप्नम्' नाटकस्य शीर्षकस्य सार्थकतां प्रतिपादयत ।

Correct Answer : 'वासन्तिकस्वप्नम्' इति शीर्षकं नाटकस्य भाववस्तुना पूर्णतया संगच्छते, यतः वसन्तकालीन-स्वप्नवत् कोमल, रमणीय, क्षणभङ्गुर भावानां प्रस्तुति तत्र दृश्यते ।

Solution : Concept : अयं प्रश्नः शीर्षकसार्थकता-सम्बद्धः अस्ति । अत्र नाटकस्य नाम किमर्थं युक्तम् इति विवेचनं करणीयम् । शीर्षकसार्थकता-प्रतिपादने नाटकस्य कथावस्तु, वातावरणम्, प्रमुखभावाः च विचारणीयाः भवन्ति ।

Step 1 : 'वासन्तिक' शब्दस्य अर्थः 'वासन्तिक' इति शब्दः वसन्तऋतुसम्बद्धः अस्ति । वसन्तः सौन्दर्यस्य, नवजीवनस्य, प्रेम्णः, हर्षस्य च प्रतीकः मन्यते । अस्मिन् ऋतौ प्रकृतिः पुष्पितपल्लविता, वातावरणं रमणीयं च भवति ।

Step 2 : 'स्वप्न' शब्दस्य अर्थः 'स्वप्न' इति शब्दः कल्पनात्मकं, कोमलं, अल्पकालिकं अनुभवम् सूचयति । स्वप्नः यथा शीघ्रं आगत्य लीयते, तथैव जीवनस्य कतिपये मधुरक्षणाः अपि क्षणभङ्गुराः भवन्ति ।

Step 3 : नाटकस्य कथावस्तुना सामञ्जस्यं नाटके वसन्तकालीनं वातावरणं, सौन्दर्यपूर्णः भावाः, कोमलमानसिकानुभवाः च वर्णिताः सन्ति । पात्राणां प्रेम, आशा, कल्पना च स्वप्नवत् अनुभूयन्ते । एते सर्वे भावाः वसन्तस्य माधुर्यं स्वप्नस्य क्षणिकतां च दर्शयन्ति ।

Step 4 : शीर्षकस्य प्रतीकात्मकता शीर्षकं केवलं नाम न, अपि तु नाटकस्य भावात्मा अस्ति । 'वासन्तिकस्वप्नम्' इति नाम नाटकस्य कोमलतां, सौन्दर्यं, कल्पनात्मकतां च सुन्दररूपेण व्यक्तीकरोति ।

Conclusion : अतः 'वासन्तिकस्वप्नम्' इति शीर्षकं अत्यन्तं सार्थकं दृश्यते । वसन्तस्य सौन्दर्यं, स्वप्नस्य क्षणिकता, नाटकस्य भावमाधुर्यं च अस्मिन् नाम्नि सम्यक् प्रतिबिम्बितम् अस्ति । अतः शीर्षकस्य सार्थकता पूर्णतया सिद्धा भवति ।

Quick Tip

शीर्षकसार्थकता-प्रश्नेषु — शीर्षकस्य शब्दार्थं प्रथमं विवेचयेत्, ततः कथावस्तुना तस्य सम्बन्धं दर्शयेत्, अन्ते स्पष्टं निर्णयात्मकं निष्कर्षं लिखेत् ।

9. महाकवि-कालिदासस्य 'मेघदूतम्' विषये संक्षिप्तं निबन्धं लिखत ।

Correct Answer : 'मेघदूतम्' महाकवि कालिदासस्य अद्वितीयं खण्डकाव्यम् अस्ति, यत्र विरही यक्षः मेघं दूतत्वेन स्वपिरयायै सन्देशं प्रेषयति ।

Solution : Concept : अयं निबन्धात्मकः प्रश्नः अस्ति । अत्र 'मेघदूतम्' इति काव्यस्य रचनाकारः, विषयवस्तु, रचनाशैली, विशेषताः, साहित्ये स्थानं च संक्षेपेण लिखनीयम् ।

Step 1 : कर्ता तथा रचनाप्रकारः 'मेघदूतम्' संस्कृतसाहित्यस्य महान् काव्यरत्नम् अस्ति । अस्य कर्ता महाकवि कालिदासः, यः संस्कृतसाहित्ये श्रेष्ठतमः कविः मन्यते । एतत् खण्डकाव्यरूपेण प्रसिद्धम् अस्ति ।

Step 2 : कथावस्तु अस्मिन् काव्ये कुबेरस्य सेवकः एकः यक्षः स्वकर्तव्यविमुखत्वात् वर्षमेकं रामगिरौ निर्वासितः भवति । सः स्वभार्याया विरहे दुःखितः सन् वर्षाकाले गच्छन्तं मेघं दृष्ट्वा तं दूतत्वेन स्वपिरयायै सन्देशं प्रेषयति । एषा काव्यस्य मुख्यकथा अस्ति ।

Step 3 : काव्यरचना 'मेघदूतम्' द्विभागयोः विभक्तम् अस्ति — पूर्वमेघः उत्तरमेघश्च । पूर्वभागे यक्षः मेघं प्रति मार्गवर्णनं करोति, उत्तरभागे तु पिरयायै प्रेषितस्य सन्देशस्य भावपूर्णं वर्णनं दृश्यते ।

Step 4 : काव्यस्य विशेषताः अस्य काव्यस्य मुख्यविशेषता प्रकृतिवर्णनम् अस्ति । कालिदासः मेघस्य यात्रा, पर्वताः, नद्यः, नगराणि, वनानि च अतीव रमणीयतया वर्णयति । उपमा-अलंकारस्य, माधुर्यपूर्णभाषायाः, करुणरसस्य च अत्र उत्कृष्टप्रयोगः दृश्यते ।

Step 5 : साहित्ये स्थानम् 'मेघदूतम्' संस्कृतसाहित्ये दूतकाव्यपरम्परायाः आदर्शरूपेण प्रसिद्धम् अस्ति । अस्य माधुर्यं, कल्पनाशक्तिः, भावगाम्भीर्यं च कारणेन एतत् विश्वसाहित्ये अपि प्रशंसितम् अस्ति ।

Conclusion : अतः 'मेघदूतम्' कालिदासस्य अनुपमं काव्यम् अस्ति, यत्र विरहवेदना, प्रकृतिसौन्दर्यं, काव्यमाधुर्यं च सुन्दररूपेण समन्वितम् अस्ति । एतत् काव्यं संस्कृतसाहित्यस्य अमूल्यं रत्नम् इति कथ्यते ।

Quick Tip

संस्कृत-निबन्धेषु — लेखकः, कथावस्तु, रचनाविन्यासः, विशेषताः, साहित्ये स्थानं च क्रमशः लिखित्वा अन्ते संक्षिप्तं समाहारात्मकं निष्कर्षं दद्यात् ।

10. 'भास-समस्या' इति विषये किञ्चित् लिखत ।

Correct Answer : 'भास-समस्या' इति संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धा समस्या अस्ति, या महाकवि भासस्य अस्तित्वं, कृतित्वं, कालनिर्णयं च सम्बन्धिता आसीत् ।

Solution : Concept : अयं लघुनिबन्धात्मकः प्रश्नः अस्ति । 'भास-समस्या' इति संस्कृतनाट्यसाहित्ये बहुचर्चिता समस्या आसीत्, या प्राचीनकाले विद्वत्सु विवादस्य विषयः आसीत् । अत्र भासस्य व्यक्तित्वं, तस्य नाटकानि, तेषां प्रामाणिकता च चर्च्यन्ते ।

Step 1 : भासः कः ? भासः प्राचीनः संस्कृतनाटककारः आसीत्, यः कालिदासात् अपि पूर्ववर्ती मन्यते । कालिदासेन अपि तस्य नाम सम्मानपूर्वकं उल्लिखितम् । तथापि दीर्घकालं यावत् तस्य कृतयः अप्राप्याः आसन् ।

Step 2 : समस्यायाः उत्पत्तिः दीर्घकालं विद्वांसः केवलं अन्येषां काव्यानां उल्लेखेषु भासस्य नाम श्रुतवन्तः, किन्तु तस्य नाटकानि न लब्धानि । अतः प्रश्नः अभवत् — भासः वास्तवतः आसीत् वा ? तस्य नाटकानि के ? एषा एव 'भास-समस्या' इति प्रसिद्धा ।

Step 3 : समस्यायाः समाधानम् वि. श. १९१२ तमे वर्षे महाकविभासस्य तेरह नाटकानि महामहोपाध्यायेन टी. गणपतिशास्त्रिणा अन्विष्टानि । एतेषु 'स्वप्नवासवदत्तम्', 'प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्' इत्यादीनि नाटकानि प्रसिद्धानि । एतैः भासस्य अस्तित्वं प्रमाणितम् ।

Step 4 : साहित्ये महत्त्वम् भासस्य नाटकानि सरलभाषया, नाटकीयतया, अभिनवकथाविन्यासेन च विशिष्टानि सन्ति । तेषां प्राप्त्या संस्कृतनाट्यपरम्परायाः इतिहासः अधिकं स्पष्टः अभवत् । अतः 'भास-समस्या' समाधानं साहित्ये महत्त्वपूर्णम् आसीत् ।

Conclusion : अतः 'भास-समस्या' इति भासस्य अस्तित्वं कृतित्वं च विषयीकृत्य उत्पन्ना विद्वत्समस्या आसीत्, या तस्य नाटकानां आविष्कारेण समाधानं प्राप्तवती । एषा संस्कृतसाहित्ये ऐतिहासिकदृष्ट्या अतीव महत्त्वपूर्णा घटना अस्ति ।

Quick Tip

लघुनिबन्धेषु — विषयस्य परिचयं दत्त्वा समस्या, तस्य कारणं, समाधानं, महत्त्वं च संक्षेपेण क्रमबद्धं लिखेत् ।

11. प्राचीनभारते आयुर्वेदशास्त्रस्य महत्त्वं वर्णयत ।

Correct Answer : प्राचीनभारते आयुर्वेदशास्त्रं जीवनरक्षणे, रोगनिवारणे, दीर्घायुषः साधने च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं आसीत् ।

Solution : Concept : अयं वर्णनात्मकः प्रश्नः अस्ति । अत्र प्राचीनभारते आयुर्वेदस्य स्थानं, तस्य उपयोगिता, समाजे प्रभावः च विवेचनीयः । आयुः + वेदः = आयुर्वेदः, अर्थात् जीवनस्य विज्ञानम् इति ।

Step 1 : जीवनरक्षणे योगदानम् आयुर्वेदः स्वास्थ्यरक्षणस्य प्राचीनतमं शास्त्रम् आसीत् । आचार्यचरकः, सुश्रुतः, वाग्भटः च आयुर्वेदस्य प्रमुखाः आचार्याः आसन् । ते स्वास्थ्यरक्षणाय आहार-विहार-नियमाः निर्दिष्टवन्तः ।

Step 2 : रोगनिवारणम् आयुर्वेदे रोगाणां कारणानि, लक्षणानि, चिकित्साविधानं च विस्तरेण वर्णितम् । त्रिदोषसिद्धान्तः (वात-पित्त-कफ) आयुर्वेदस्य मूलाधारः अस्ति । औषधिभिः, वनौषधिभिः, पंचक-र्मादिभिः रोगनिवारणं क्रियते स्म ।

Step 3 : दीर्घायु-साधनम् आयुर्वेदः केवलं रोगोपचारपरं न, अपि तु दीर्घायुषः साधनं प्रति अपि उन्मुखः आसीत् । दिनचर्या, ऋतुचर्या, योगाभ्यासः, संयमितजीवनशैली च दीर्घजीवनाय उपदिष्टाः ।

Step 4 : सामाजिकमहत्त्वम् प्राचीनभारते आयुर्वेदः जनजीवनस्य अभिन्नः अङ्गः आसीत् । वैद्याः समाजे आदरणीयाः आसन् । प्राकृतिकोपचाराः, सुलभौषधयः, सर्वजनहिताय उपयोगिनः आसन् ।

Conclusion : अतः प्राचीनभारते आयुर्वेदशास्त्रं स्वास्थ्यरक्षणे, रोगनिवारणे, दीर्घायुषः साधने च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं आसीत् । एतत् भारतीयज्ञानपरम्परायाः अमूल्यं धरोहरम् इति मन्यते ।

Quick Tip

ऐतिहासिक-वर्णनात्मक-प्रश्नेषु — परिचयेन आरभ्य उपयोगिता, सिद्धान्ताः, समाजे प्रभावः च क्रमशः लिखेत्, अन्ते महत्त्वं स्पष्टतया निर्दिशेत् ।